

ŻYDZI WŚRÓD CHRZEŚCJAN W MIASTACH MAŁOPOLSKICH W XVI - XVIII WIEKU

1. Mniejszości etniczne w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.

Truizmem jest stwierdzenie, że szlachecka Rzeczpospolita była państwem wielowyznaniowym i wielonarodowościowym. Często zresztą podziały narodowościowo-etniczne spletały się z religijnymi, co niejednokrotnie stanowiło źródło konfliktów. Szczególnie skomplikowana pod tym względem była sytuacja w miastach¹. Już współcześni podkreślali tolerancję religijną i narodowościową w dawnej Polsce². Anglik Fynes Moryson pisał w 1593 r.: „nie ma na świecie drugiego narodu tak bardzo dotkniętego zarazą różnorodności poglądów religijnych. Poszło to aż w przysłowie, że jeśli ktoś zgubił swoją religię, to odnajdzie ją w Polsce, jeżeli w ogóle ze świata nie znikła”³. W 1632 r. Szkot William Lithgow stwierdził natomiast: „Polskę mógłbym śmiało nazwać matką i piastunką młodzieży szkockiej, która przybywa tu licznie każdego roku. Polska odziewa ich i karmi i wzbogaca obfitością swoich własnych najlepszych zasobów, ponad 30 tysięcy rodzin szkockich żyje na jej terytorium. W tym sensie też można nazwać Polskę matką naszego narodu, a także źródłem nieocenionym bogactwa naszych kupców”⁴. W Polsce zwrócono uwagę, że Szkoci, dorobiwszy się majątku, wywozili pieniądze do swej ojczyzny. Wystarczy tu powołać się chociażby na

¹ J. Ptaśnik, *Narodowości w miastach dawnej Polski*, „Samorząd Miejski” t. 5: 1925 z. 10-11; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986 s. 466 n.

² O tej ostatniej zob. P. Dąbkowski, *Tolerancja narodowościowa w dawnej Polsce*, Lwów 1932. Por. także J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*, Warszawa 1912.

³ Shakespeare's Europe, London 1902 s. 282.

⁴ W. Lithgow, *The Totall Discoveries of the Rare Adventures and Painful Peregrination*, Glasgow 1906 s. 87.

votum kasztelana międzyrzeckiego Adama Grodzieckiego na sejmie z 1639 r.⁵

Zasadniczą podstawę opinii o stosunku do mniejszości religijnych i narodowościowych stanowią źródła normatywne (przywileje oraz ustawodawstwo sejmowe, sejmikowe, kościelne i miejskie), które wyrażały postulaty ustawodawcy, ale nie mogą świadczyć o rzeczywistej sytuacji poszczególnych grup, często odmiennej od postulowanej. Równie trudna jest interpretacja literatury pięknej i publicystyki. Stąd z jednej strony spotykamy się ze stwierdzeniem, że Polska była Ameryką dla Szkotów i rajem dla Żydów⁶, a z drugiej mowa jest o antysemityzmie⁷, czy co najmniej niechęci do mniejszości etnicznych i religijnych. Można przypomnieć, że Stanisław Orzelski w swoim – wzorowanym na dantejskim – piekle umieścił zarówno Żydów, na próżno oczekujących swego Mesjasza, jak i Mahometa, mnichów, którzy nie zachowali celibatu, nierządnicę, kupców poznańskich oraz wyłudzających pieniądze szkockich szalbierzy⁸. W oparciu o tego typu źródła łatwiej odtworzyć pewne stereotypy aniżeli badać rzeczywistą sytuację poszczególnych mniejszości.

W świetle dotychczasowych badań stwierdzić można, że tylko niektóre grupy etniczne, zamieszkałe na ziemiach Rzeczypospolitej, cieszyły się odrębną pozycją prawną, zapewniającą im znaczną autonomię. Chodzi tu zwłaszcza o Żydów, Ormian i Szkotów⁹.

Najliczniejszą z tych grup stanowili Żydzi¹⁰. Nie wnikając w dyskusję na temat czasu przybycia i pochodzenia pierwszych osad-

⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, rkps 367 k. 13v; Ł. Opaliński, *Wybór pism*, oprac. S. Grzeszczuk, Wrocław - Kraków 1959, Wstęp s. LXXXIV.

⁶ S. Kot, *Polska rajem dla Żydów, piekłem dla chłopów, niebem dla szlachty*, w: *Kultura i nauka*, Warszawa 1937 s. 255-282.

⁷ K. Bartoszewicz, *Antysemityzm w literaturze polskiej XV-XVII w.*, Warszawa 1914.

⁸ S. Orzelski, *Macaronica Marfordi Mądzikowii poetae approbati*, w: M. Pełczyński, *Studia macaronica. Stanisław Orzelski na tle pozycji makaronicznej w Polsce*, Poznań 1960 s. 127 - 130.

⁹ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979 s. 342 n.

¹⁰ Z ujęć całościowych zob. zwłaszcza S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. 16: *Poland - Lithuania 1500 - 1650*, New York - Philadelphia 1976 oraz B.D. Weinryb, *The Jews of Poland. A Social*

[3]

ników żydowskich¹¹ stwierdzić można, że najstarsze skupisko żydowskie na ziemiach polskich w Przemyślu poświadczane jest źródłowo w I połowie XI w., najprawdopodobniej przed rokiem 1028¹². Na mocy przywileju Bolesława Pobożnego z 1264 r. starozakonni uzyskali szereg uprawnień, potwierdzonych przez późniejszych władców¹³.

Kontrowersje budzi sprawa liczebności Żydów i to nie tylko w średniowieczu, ale i w czasach nowożytnych. Pewniejszą podstawę źródłową stanowić mogą dopiero rejestry pogłównego żydowskiego, uchwalonego po raz pierwszy przez sejm w 1563 r.¹⁴ Podatkiem w wysokości złotówki od głowy mieli być objęci wszyscy starozakonni, niezależnie od płci i wieku, z wyjątkiem ubogich¹⁵. Z tytułu pogłównego wpłynęło do skarbu państwa ponad 6 tys. zł w 1569 r. i ponad 10 tys. zł w 1578 r.¹⁶ Taka więc liczba Żydów opłacała

and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800, Philadelphia 1973.

¹¹ M. Bałaban, *Kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski*, „Miesięcznik Żydowski” 1930 nr 1 s. 1 - 12, nr 2 s. 112 - 121. O dziejach osadnictwa żydowskiego w średniowieczu zob. zwłaszcza I. Schipper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911; E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski” 1933 z. 1-2 s. 130-135; R. Grodecki, *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, w: Tegoż, *Polska Piastowska*, Warszawa 1969; H. Samsonowicz, *The Jewish Population in Poland during the Middle Ages*, „Dialectics and Humanism” 1989 nr 1 s. 35-42.

¹² *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy*, oprac. F. Kupfer i T. Lewicki, Wrocław 1956 s. 37, 41-44; A. Gieysztor, *The Beginnings of Jewish Settlement in the Polish Lands*, w: *The Jews in Poland*, London 1986 s. 17-18.

¹³ L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków 1867. Ostatnio zob. J. Sieradzki, *Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1: 1960 s. 133-139.

¹⁴ *Uniwersały poborowe z 1563 roku*, wyd. W. Pałucki, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1966 nr 3 s. 527.

¹⁵ Z. Guldón, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI-XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986 nr 2 s. 251-252.

¹⁶ W. Małcużyński, *Kilka kartek ze statystyki skarbowej XVI w.*, „Ekonomista” 1902 t. 3 tab. 1-4; A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, źródła Dziejowe, t. 8, Warszawa 1881 s. 176; por. Z. Guldón, *Uwagi o spisach ludności żydowskiej w drugiej*

podatek. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że znaczna część wyznawców mozaizmu uchyliła się od podatku i to zarówno ze względów religijnych, jak i fiskalnych. Liczebność ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej w II połowie XVI w. szacuje się na 30-300 tys. osób¹⁷. Dyskusyjne są również szacunki liczebności ludności wyznania mojżeszowego dla XVII i XVIII w.¹⁸

Stosunkowo dobrze znamy działalność samorządowych władz żydowskich, a mianowicie gmin (kahalów), sejmików prowincjonalnych i powstałego w końcu XVI w. Sejmu Czterech Ziem, z którego w 1623 r. wyodrębnił się sejm Żydów litewskich. Władze te posiadały szerokie kompetencje w zakresie sądownictwa, repartycji podatków na rzecz państwa i normowania różnych dziedzin życia społeczności żydowskiej¹⁹. Wielu opracowań doczekały się stosunki chrześcijańsko-żydowskie²⁰, w tym i stosunek Kościoła do Żydów²¹. Identy-

połowie XVIII wieku, w: Tegoż, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVIII wieku*. Studia i materiały, Kielce 1990 s. 128.

¹⁷ H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 36, szacuje liczebność Żydów w Koronie w 1569 r. na 20 tys. osób, a S.A. Berśadski, *Litovskie ewrei*, S. Peterburg 1883 s. 408, szacuje liczebność Żydów litewskich na 10-12 tys. osób. Z. Sułowski, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI - XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1974 nr 1 tab. 1, uważa, że ziemie Rzeczypospolitej zamieszkiwało wówczas 300 tys. Żydów.

¹⁸ Z. Guldón, K. Krzystanek, *Ludność żydowska w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI - XVIII wieku*. Studium osadniczo-demograficzne, Kielce 1990 s. 82; Z. Guldón, *Uwagi o spisach ludności*, s. 127-144.

¹⁹ M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do 1772 r.*, „Kwartalnik Historyczny” t. 13: 1889 s. 482-520, 734-775; M. Bałaban, *Ustrój kahału w Polsce XVI - XVIII wieku*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce” (dalej KPBŻWP) t. 1: 1912 s. 17-54; I. Schiper, *Wewnętrzna organizacja Żydów w dawnej Rzeczypospolitej, w: Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 1, Warszawa 1932; A. Leszczyński, *Sejmy Żydów polskich (1579-1764)*, „Więź” 1983 nr 4; J. Goldberg, *Gminy żydowskie (kahaly) w systemie władztwa dominialnego w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Miedzy historià a teorià. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej*, pod red. M. Drozdowskiego, Warszawa - Poznań 1988 s. 152-171.

²⁰ D. Fettke, *Juden und Nichtjuden im 16. und 17. Jahrhundert in Polen. Soziale und ökonomischen Beziehungen in Responsen polnischer Rabbiner*, Frankfurt a/M 1986; J. Goldberg, *Poles and Jews in the Seventeenth*

czny jak ludność żydowska status prawny mieli Karaimi, wyznawcy wyłonionej z judaizmu religii, opartej wyłącznie na Starym Testamencie i odrzucającej późniejsze jego komentarze i Talmud. Była to ludność pochodzenia tureckiego²².

Bogata literatura dotyczy też ludności ormiańskiej, która już w XI w. zaczęła osiedlać się głównie na ziemiach Rusi Czerwonej, Wołynia, Podola i Ukrainy²³. Samorząd, sądownictwo i prawo ormiańskie doczekały się szeregu specjalistycznych opracowań²⁴.

and Eighteenth Centuries: Rejections or Acceptance, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” t. 22: 1974 z.2 s. 248-282; J. Goldberg, *The Changes in the Attitude of Polish Society toward the Jews in the 18th Century*, „Polin” vol. 1: 1986 s. 35-48; G. Hundert, *An Advantage to Peculiarity? The Case of the Polish Commonwealth*, „AJSReview” 1981 s. 21-38; J. Tażbir, *Żydzi w opinii staropolskiej*, w: Tegoż, *Świat panów Pasków. Eseje i studia*, Łódź 1986 s. 213-241; D. Tollet, *La littérature antisémite polonaise de 1588 à 1668*, „Revue française d'histoire du livre” 1977 nr 14 s. 3-35.

²¹ M. Morawski, *Stanowisko Kościoła wobec niebezpieczeństwa żydowskiego w dawnej Polsce*, „Ateneum Kapłańskie” t. 41: 1938 s. 3-18 i nadbitka Włocławek 1938.

²² M. Bałaban, *Karaimi w Polsce. Studium historyczne*, w: Tegoż, *Studia historyczne*, Warszawa 1927 s. 1-92; A. Zajaczkowski, *Karaimi na Wołyniu*, Równe 1933; A. Mordkowitz, *Ogniska karaimskie*, Łuck 1934; A. Szyszman, *Osadnictwo karaimskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1936; S. Firkowicz, *O karaimach w Polsce*, Troki 1938; A. Zajaczkowski, *Karaimi w Polsce*, Warszawa 1961.

²³ T. Gromnicki, *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889; Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (Zarys historyczny)*, Lwów 1928 z mapą S. Donigiewicza: *Mapa kościoła ormiańskiego - katolickiego w Polsce (od XIII do XX w.)*; Ja. R. Daškevič, *Rozselennja Virmeniv na Ukraini v XI-XVIII st.*, w: *Ukrajinskij Istoryko-Geograficzny Zbimyk*, vip. 1, Kijiv 1971 s. 150-181; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965; Tejże, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; J. Bardach, *Ormianie na ziemiach dawnej Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1983 nr 1.

²⁴ O. Balzer, *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909; Tegoż, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910; Tegoż, *Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604*, Lwów 1912; L. Matwijowski, *Prawo ormiańskie w dawnej Polsce*, Lwów 1939; M. Oleś, *The Armenian Law in the Polish Kingdom (1357-1519)*, A Juridical and Historical Study, Rome 1966; A. Korobowicz, *Elementy rodzime i obce w sądownictwie ormiańskim w Zamościu*,

Od XVI w., między innymi wskutek prześladowań religijnych, zaczynają przybywać Szkoci, zwani również Kaledonczykami²⁵. Osiedlają się oni początkowo na Pomorzu²⁶, ale już w połowie XVII w. większe czy mniejsze skupiska ludności szkockiej istniały w ponad stu miastach w różnych częściach Korony²⁷. Na ziemiach polskich mieszkało wówczas ponad 7400 rodzin szkockich, a więc około 37 tys. osób²⁸. Funkcjonowało przynajmniej 12 bractw szkockich, a „sejm główny” szkocki, spełniający funkcję sądu apelacyjnego, zbierał się w Toruniu w czasie jarmarku na Trzech Króli²⁹.

O odrębnej sytuacji prawnej można mówić także w odniesieniu do mniej nas tu interesujących i stosunkowo nielicznych Holendrów³⁰, Wołochów³¹, Tatarów³² czy Romów³³. Natomiast trudno

w: *Między Wschodem i Zachodem*, cz. 1: *Kultura umysłowa*, pod red. J. Kłoczowskiego, Warszawa 1989 s. 339-351.

²⁵ *Papers relating to the Scots in Poland 1576-1793*, Edinburg 1915; W. Borowy, *The Scots in Old Poland*, London 1942; S. Seliga, *The Scots in Old Poland*, w: S. Seliga, L. Koczy, *Scotland and Poland. A Chapter of Forgotten History*, Scotland 1969.

²⁶ T.A. Fischer, *The Scots in Eastern and Western Prussia*, Edinburg 1903; K.F. Ruffman, *Engländer und Schotten in den Seestädten Ost- und Westpreussen*, „Zeitschrift für Ostforschung” Jg. 7: 1958 s. 17-39; M. Bogucka, *Obcy kupcy osiedli w Gdańsku w pierwszej połowie XVII w.*, „Zapiski Historyczne” t. 37: 1972 z. 2 s. 17-39; S. Gierszewski, *Szkoci w mniejszych miastach Pomorza Gdańskiego (XVI-XVIII w.)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Historia, z. 26: 1988 s. 49-60.

²⁷ Z. Guldón, L. Stępkowski, *Szkoci i Anglicy w Koronie w połowie XVII wieku*, w: *Kieleckie studia historyczne*, Kielce 1977 s. 31-61; Tychże, *Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1982 nr 2 s. 201-214. Z prac dotyczących poszczególnych miast i regionów zob. S. Tomkowicz, *Przyczynek do historii Szkotów w Krakowie i w Polsce*, „Rocznik Krakowski” t. 2: 1899 s. 151-174; J. Sadownik, *Szkoci w Lublinie XVII wieku*, Leszno 1937; A. Biegańska, *Scottish Merchants and Traders in Seventeenth and Eighteenth Century Warsaw*, „Scottish Slavonic Review” 1985 nr 5 s. 18-34; Z. Guldón, *Szkoci w miastach województwa sandomierskiego w XVI-XVII wieku*, w: Tegoż, *Żydzi i Szkoci*, s. 7-47; Z. Guldón, *Ludność szkocka w Brodach w pierwszej połowie XVII wieku*, *Tamże*, s. 65-85.

²⁸ A. Biegańska, *Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. 27: 1984 s. 86.

²⁹ S. Tomkowicz, *dz. cyt.*, s. 163.

³⁰ Chodzi o pierwszy etap osadnictwa olęderskiego, kiedy to na teren Królewskich i Wielkopolski przybywali menonici holenderscy; W. Rus

[7]

mówić o odrębnej pozycji prawnej tak znaczących grup etnicznych jak Włosi³⁴ czy chociażby Niemcy³⁵. Wymieniamy tu tylko te mniejszości narodowościowe, które żyły poza swoim etnicznym obszarem.

W. Czapliński stwierdził, że stały napływ obcych osadników do miast polskich jeszcze w I połowie XVII w. świadczy, że „mimo wszystko istniały tu możliwości dorobienia się majątku i były jeszcze źródła życia gospodarczego”³⁶. Do imigracji do Polski skłaniały ich więc nie tylko prześladowania religijne, lecz także względy ekono-

ski, *Osady tzw. „olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań 1939 – Kraków 1947 s. 29-31.

³¹ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, w: *Państwowy V Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, Lwów 1930 s. 135-152; P. Dąbkowski, *Wołosi i prawo wołoskie w dawnej Polsce*, w: *Studia ku czci S. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938 s. 105-118. Etniczny charakter osadnictwa wołoskiego wymaga dalszych badań.

³² Zob. ostatnio J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989.

³³ A. Prochaska, *Przywileje dla cygańskiej starszyny w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny” t. 14: 1900; J. Broda, *Przywileje nominacyjne dla króla cygańskiego w Polsce z 1731 r. i na wójtostwo cygańskie z 1732 r.*, „Czasopismo Prawno - Historyczne” t. 3: 1951 s. 346-356.

³⁴ S. Tomkowicz, *Włosi kupcy w Krakowie w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Krakowski” t. 3: 1900 s. 1-26; J. Ptaśnik, *Gli Italiani a Cracovia del XVI secolo al XVIII*, Roma 1909; D. Quirini-Popławska, *Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej*, Wrocław 1973.

³⁵ W sprawie liczebności Niemców na Pomorzu Gdańskim zob. zwłaszcza G. Dabbinus, *Die ländliche Bevölkerung Pommerellens im Jahre 1772 mit Einschlusse des Danziger Landgebietes im Jahre 1793*, Marburg 1956 oraz G. Labuda, *Z nowszych badań zachodnoniemieckich nad składem etnicznym ludności Pomorza Gdańskiego w roku 1772*, „Kwartalnik Historyczny” t. 63: 1956 nr 2.

³⁶ W. Czapliński, *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Warszawa 1956 s. 25.

³⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, rps 367, k.13v: „Jest genus inutile w państwach WKM - Szoci; ci za mego młodsze go wieku, przed lat 20, piechotą od wsi do wsi się wałęsali z krobkami na ramieniu, a w krobce było mydełko, szyletko, awtki, igiełki, kostki, nożyki, karty etc., a przecie od tego towaru za śp. pana ojca WKM i króla Stefana zawsze ich na wojnę wyganiano. Teraz ni masz tak ubogiego, co by czterna szkapami na formalskich wozach do kilku miast razem nie wysyłał na jarmarki, z faktorami

miczne, na które zwracał uwagę wspomniany już A. Grodziecki³⁷. Z drugiej strony trzeba przypomnieć, że jedną z przyczyn wzrostu liczby Żydów i przedstawicieli innych grup etnicznych i wyznaniowych w miastach lokowanych w XVI w. i później był brak osadników polskich. W związku z tym właśnie Jan Zamoyski w latach 1585–1589 pozwolił osiedlać się w Zamościu Ormianom, Żydom sefardyjskim i Grekom, chociaż w 1580 r. przewidywał, że miasto to będzie zamieszkałe wyłącznie przez osoby wyznania rzymskokatolickiego³⁸. Z tych samych względów właściciele miast wielkopolskich starali się ściągnąć do nowo lokowanych miast osadników niemieckich³⁹.

Uwagi powyższe pozwalają stwierdzić, że skomplikowana struktura etniczna i wyznaniowa szlacheckiej Rzeczypospolitej wymaga dalszych badań, opartych na możliwie szerokiej bazie źródłowej. Dopiero w ten sposób zgromadzony materiał faktograficzny stanowić może podstawę do szerszych ocen syntetycznych i wartościujących. Niniejszy artykuł traktujemy jako głos w dyskusji w tych sprawach.

2. Osadnictwo żydowskie w miastach małopolskich do XVIII w.

W województwie sandomierskim najwcześniej Żydzi pojawili się w Sandomierzu, gdzie ich obecność poświadczona jest już w 1367 r. U schyłku średniowiecza ludność izraelska mieszkła ponadto w Tarnowie (1445), Szydłowie (kirkut w 1470 r.), Opocznie (1501) i Wiślicy (1514)⁴⁰. W latach 1576–1578 pogłównie opłacili Żydzi z

swego narodu, towarów i materyj, nawet wołami, futrami kupczą, a tylko chałupkę propter indigenatum kupiwszy w łada miejscu za kilka grzywien srodze zbierają piniądze i do Szkocyjej wywożą, a inszech głodnych sanguisugas przysyłają do Polski do onych domków i owa na nich trzeba co większego założyć, bo i z hańbą naszą mają swego narodu sędziego w Elblągu pod panowaniem WKM”.

³⁸ R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich*, w: *Czteryście lat Zamościa*, pod red. J. Kowalczyka, Wrocław 1983 s. 105.

³⁹ Zob. np. Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1964 s. 30–33.

⁴⁰ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 10–11, 18–20, 22; A. Bartosz, *Najstarsze dokumenty do historii cmentarza żydowskiego w Tarnowie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (dalej BŻIH) 1978 nr 2 s. 111–112.

25 miast sandomierskich (tab. 1). W końcu XVI w. Żydów spotykamy także w Kurozwękach⁴¹, Mielcu⁴², Przecławiu⁴³, Szydłowcu⁴⁴ i być może w Radomiu⁴⁵. W I połowie XVII w. powstaje szereg nowych skupisk żydowskich.

Rozwój osadnictwa żydowskiego został zahamowany dopiero w okresie „potopu”, kiedy to wojska Czarnieckiego pod zarzutem współpracy ze Szwedami wycięły Żydów w wielu ośrodkach w całej Polsce. Szacuje się, że w Polsce zginęło wówczas 3200–3580 rodzin żydowskich⁴⁶. Według źródeł hebrajskich ponad 50 osób miało zginąć w gminach sandomierskiej i dzikowskiej. W modlitwie na intencję pomordowanych czytamy, że w Sandomierzu zabito „rabina, przedstawicieli gminy, osób wybitnych mężów, żon wraz z dziećmi, kawalerów, panien, wdów, oficjalistów gminnych oraz przyjezdnych, którzy znajdowali się tu w chwili, gdy dokonana została ta klęska”. W elegii na cześć ofiar czytamy między innymi: „W gminie Sandomierzu ci, którzy opływali w szczere złoto, ponieważ byli na ulicach; ci, których okrywały jedwabie, rzućni są na śmietnisko; czyści wstrzemięźliwością, bielsi niż mleko, szczerwienieli; czystszy niż perły zwalani zostali krwią, zdeptani jak glina i rozrzućni po ulicach”. Wydarzenia te miały mieć miejsce 15 nisana 5415 czyli 12 kwietnia 1655 r.⁴⁷ W literaturze przedmiotu przypuszcza się, że w rzeczywistości miało to miejsce w końcu 1655 r. i rzeź ta była dziełem Szwedów lub też dokonana była przez wojska polskie w kwietniu 1656 r.⁴⁸ Sprawę tę ostatecznie wyjaśnia H. Holsten, który podaje, że 2 kwietnia 1656 r. wojska polskie po zajęciu zamku sandomierskiego „wycięły ponad 600 Żydów, ponieważ okazali się przyjaciółmi Szwedów”⁴⁹. Poważne straty ponieśli także Żydzi z

⁴¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I sygn. 9 k. 692, w 1581 r. wymienieni 2 famuli Iudaeorum.

⁴² *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, t. 1, pod red. F. Kiryka, Mielec 1984 s. 165, wzmianka z 1573 r.

⁴³ *Tamże*, s. 204, wzmianka z 1594 r.

⁴⁴ Zob. Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 51.

⁴⁵ *Tamże*, s. 37.

⁴⁶ D. Fettke, dz. cyt., s. 158.

⁴⁷ D. Kandel, *Rzeź Żydów sandomierskich w r. 1655*, KPPŻwP 1912 z. 2 s. 111–116.

⁴⁸ Zob. Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 14–16.

⁴⁹ H. Ch. Holsten, *Przegląd wojenne 1655–1666*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1980 s. 40.

Mielca (40 rodzin), Tarłowa, Zwolenia, Klimontowa, Chmielnika (100 rodzin), Chęcin (150 rodzin), Secemina (50 rodzin), Wiślicy (50 rodzin) i Pacanowa. Natomiast w Pińczowie znalazło schronienie 150 rodzin z Rakowa, 200 z Wodzisławia i 200 z Szydłowa⁵⁰.

Mimo tak poważnych strat w latach 1662-1676 pogłównie opłacili starozakonni z 56 miast sandomierskich (na ogólną liczbę 115). Liczbę podatników pogłównego przedstawia tab. 2. W końcu XVII w. ludność wyznania mojżeszowego mieszkała ponadto w takich miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego, jak Gniewoszów, Ryczywół, Staszów, Szydłowiec i zapewne Pierzchnica⁵¹. W 1675 r. Rafał Makowiecki pozwolił Żydom na osiedlanie się w Żabnie⁵². W lokowanej w latach 1691-1693 Dąbrowie Tarnowskiej synagoga istniała już w 1697 r., a kahał powstał w 1702 r.⁵³. W II połowie XVIII w. istniało już 65 gmin żydowskich, w tym 21 na ziemiach zajętych w 1772 r. przez Austrię (tab. 3-4). Podatek w 1765 r. opłaciło ponad 40 tys. starozakonnych.

Starsze tradycje ma osadnictwo żydowskie w województwie krakowskim. W samym Krakowie skupisko żydowskie istniało już w latach 1173-1177. W 1495 r. starozakonni zostali zmuszeni do opuszczenia miasta i przeniesienia się na Kazimierz, gdzie mieszkali zresztą już co najmniej od 1386 r.⁵⁴ W Olkuszu Żydzi mieszkali przed 1317 r. Zostali usunięci z miasta przez Elżbietę Łokietkównę i wrócili do niego dopiero w I połowie XVI w.⁵⁵ Osadnictwo Żydów w Bochni poświadczane jest w 1407 r.⁵⁶. W XV w. starozakonni zamieszkiwali w Jasle, Nowym Sączu i Zatorze⁵⁷.

⁵⁰ L. Lewin, *Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege (1655-1659)*, Posen 1901 s. 15-16.

⁵¹ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 74.

⁵² Dąbrowa Tarnowska. *Zarys dziejów miasta i powiatu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Kraków 1974 s. 109-110, 113-115.

⁵³ Tamże, s. 139, 180.

⁵⁴ R. Grodecki, dz. cyt., s. 619-621; S. Kutrzeba, *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*, „Rocznik Krakowski” t. 3: 1900 s. 190. O dziejach gminy zob. M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868*, t. 1-2, Kraków 1931-1936.

⁵⁵ D. Molenda, *Ludność żydowska w Olkuszu w okresie przedrozbiorowym (XIV-XVIII w.)*, BŻIH 1980 nr 4 s. 4-6.

⁵⁶ F. Kiryk, *Z dziejów Żydów w Bochni*, BŻIH 1980 nr 2-3 s. 23.

⁵⁷ I. Schiper, *Studia*, s. 153.

Pogłównie w 1563 r. opłacili jedynie Żydzi z Dobczyc, Kazimierza, Lelowa i Olkusza (tab. 5). Ponadto w II połowie XVI w. poświadczane jest osadnictwo żydowskie w Będzinie⁵⁸, Bobowej⁵⁹, Bochni⁶⁰, Oświęcimiu⁶¹, Pilicy⁶² i Uściu Solnym, z którego zostali usunięci w 1610 r.⁶³. Według Natana Hannovera w czasie zarazy w 1652 r. zmarło ponad 20 tys. Żydów w „świętej gminie Krakowa i w innych gminach Polski”⁶⁴. W czasie „potopu” Żydzi kazimierscy zostali oskarżeni o współpracę ze Szwedami i w związku z tym król nadał Jerzemu Lubomirskiemu i Stefanowi Korycińskiemu skonfiskowane Żydom nieruchomości wraz z bóżnicami⁶⁵. Wyrokiem Trybunału Lubelskiego z 1659 r. starozakonni, oskarżeni przez kanonika Franciszka Gogolewskiego i zakonników krakowskich o sprzyjanie Szwedom, skazani zostali na utratę czci i mienia⁶⁶. Te surowe wyroki nie zostały wyegzekwowane. W 1676 r. pogłównie opłacili Żydzi z 12 miast województwa krakowskiego (tab. 6). W 1765 r. pogłównie opłaciło 18 677 Żydów z całego województwa⁶⁷. Po I rozbiorze w granicach Rzeczypospolitej pozostało 14 gmin żydowskich, których liczebność przedstawia tab. 7. Znaczne zmniejszenie liczby Żydów w latach 1765-1787/1790 jest wynikiem mniejszej wiarygodności spisów z końca XVIII w.⁶⁸.

⁵⁸ D. Molenda, dz. cyt., s. 8.

⁵⁹ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985 s. 48.

⁶⁰ F. Kiryk, *Z dziejów*, s. 27.

⁶¹ D. Molenda, dz. cyt., s. 8.

⁶² H. Błażkiewicz, *Dzieje parafii Pilica w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przyszłość” (dalej cyt. NP) t. 57: 1982 s. 180-181.

⁶³ Z. Daszyńska-Golińska, *Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka*, Kraków 1906 s. 120-121, miasto miało posiadać przywilej de non tolerandis Judaeis z 1566 r.

⁶⁴ Jawein Mecula t.j. Bagno Głębokie. *Kronika zdarzeń z lat 1648-1652* przez Natana Hannovera z Zaslavia i wydana po raz pierwszy w Wenecji w r. 1653, przełożył M. Bałaban, Lwów 1912 s. 66.

⁶⁵ *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388-1782)*, wyd. M. Bersohn, Warszawa 1910 nr 255.

⁶⁶ *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1633-1660)*, wyd. J. Morgensztern, BŻIH 1966 nr 58 s. 117.

⁶⁷ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1: 1967 s. 159.

⁶⁸ Z. Guldón, *Uwagi o spisach*, s. 131-141.

⁶⁹ *Materiały do historii miasta Lublina*, wyd. J. Riabinin, Lublin 1938

Wreszcie w województwie lubelskim metrykę średniowieczną jedynie osadnictwo żydowskie w Lublinie⁶⁹. W XVI w. poświadczona jest obecność Żydów w Bełżycach⁷⁰, Budzynie (1537)⁷¹, Bychawie⁷², Czemiernikach (1597)⁷³, Kamionce (1598)⁷⁴, Kazimierzu Dolnym (1507)⁷⁵, Kocku (1536)⁷⁶, Końskowoli (1556)⁷⁷, Kraśniku (1531)⁷⁸, Kurowie (1536)⁷⁹, Łęcznej (1501)⁸⁰, Łukowie (1536)⁸¹, Ostrowie (1565)⁸², Parczewie (1525)⁸³, Wysokim (1536)⁸⁴ i Zaklikowie (1592)⁸⁵. W 1536 r. w Urzędowie występował Żyd Dawid Płaczek, który w 1566 r. uzyskał przywilej *de non tolerandis Judaeis*⁸⁶.

W lustracji z 1661 r. znajdujemy informację, że w Lublinie „Moskwa 2700 Żydów wycięła podczas inkursyj swojej”. Również

nr 38. O dziejach kahału zob. M. Bałaban, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin 1919; J. Riabinin, *Z dziejów Żydów lubelskich*, Lublin 1936; S. Wojciechowski, *Gmina żydowska w Lublinie w XVI w.*, BŻIH 1952 nr 2.

⁷⁰ J. Łosowski, *Księgi miejskie Bełżyc (XVI-XVIII w.)*, „Archeion” t. 86: 1989 s. 57.

⁷¹ Archiwum Państwowe w Lublinie, *Księgi grodzkie lubelskie* (dalej cyt. KGL), Inscriptiones 4 k. 274v.

⁷² T. Opas, *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII wieku*, BŻIH 1968 nr 67 s. 5.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ M. Horn, *Najstarszy spis osiedli żydowskich z 1507 r.*, BŻIH 1974 nr 3 s. 14.

⁷⁶ KGL, Decreta 1 k. 42.

⁷⁷ *Dzieje Końskowoli*, pod red. R. Szczygła, Lublin 1988 s. 46.

⁷⁸ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 4 nr 16175.

⁷⁹ KGL, Decreta 1 k. 29.

⁸⁰ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 2 nr 1445.

⁸¹ KGL, Decreta 1 k. 5, 26v.

⁸² *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław - Warszawa 1959 s. 80.

⁸³ KGL, Inscriptiones 1 k. 572v, 586v.

⁸⁴ KGL, Decreta 1 k. 26v.

⁸⁵ T. Opas, dz. cyt., s. 5.

⁸⁶ KGL, Decreta 1 k. 1v; W. Ćwik, *Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie XVIII w.*, BŻIH 1966 nr 59 s. 30.

⁸⁷ *Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko i K. Schuster, Warszawa 1962 s. 64, 116.

[13]

w Łukowie Żydów się „upleniło, bo ich pod 1000 nieprzyjacieli wycięli”⁸⁷. Wojska polskie z kolei miały wyciąć 50 rodzin żydowskich w Kazimierzu Dolnym⁸⁸. W II połowie XVII w. pogłównie opłacili Żydzi z 28 miast (tab. 8), a w 1765 r. na terenie województwa istniało 20 gmin żydowskich (tab. 9).

Syntetyczny obraz rozwoju osadnictwa żydowskiego w miastach małopolskich przedstawia tab. 10. W końcu XVI w. Żydzi mieszkali prawie w co czwartym mieście małopolskim i opłacili 2676 złp pogłównego. Większość tej sumy pochodziła z dwóch kahałów, a mianowicie krakowskiego (1500 złp) i lubelskiego (500 złp)⁸⁹. W II połowie XVII w. znacznie wzrasta liczba skupisk żydowskich. W województwie lubelskim starozakonni stanowili ponad 15% (tab. 8), a w sandomierskim - około 7% ogółu ludności miejskiej⁹⁰. Poza Kazimierzem i Wodzisławiem nie było większych skupisk żydowskich w województwie krakowskim. W połowie XVIII w. na omawianym terenie funkcjonowało 120 kahałów. W końcu tego stulecia Żydzi stanowili ponad 20% ludności miejskiej w województwie sandomierskim, prawie 33% w województwie lubelskim i niespełna 15% w województwie krakowskim⁹¹. Przesadna jest więc teza o zalewie miast polskich przez Żydów⁹², ale z drugiej strony ekspansja osadnicza ludności izraelskiej jest wyraźna.

Próbie zamknięcia dla osadnictwa żydowskiego niektórych miast stanowiły przywileje *de non tolerandis Judaeis*. W 1577 r. Stefan Batory potwierdził taki przywilej miastu Pilznu. Zabraniał on Żydom zamieszkiwać nie tylko w mieście, ale i na przedmieściach oraz przybywać do miasta w dni targowe⁹³. Przywilej ten był przez długi czas przestrzegany, ale w 1747 r. jeden z Żydów pilzneńskich brał udział w targach lipskich⁹⁴. W latach 1580-1581 król potwierdził przywilej *de non tolerandis Judaeis* Stężycy, zakazując starozakon-

⁸⁸ L. Lewin, dz. cyt., s. 15.

⁸⁹ A. Pawiński, dz. cyt., s. 177.

⁹⁰ Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach województwa sandomierskiego w II połowie XVII w.*, BŻIH 1982 nr 3-4 s. 28.

⁹¹ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., tab. 40, 47.

⁹² J. Ptaśnik, *Zalew miast polskich przez Żydów od XVI do XVIII w.*, „Przegląd Warszawski” t. 3: 1924.

⁹³ *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574-1586)*, wyd. J. Morgensztern, BŻIH 1963 nr 47-48 s. 116.

⁹⁴ M. Freudenthal, *Leipziger Messgäste. Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den Jahren 1675 bis 1764*, Frankfurt a/M 1928 s. 173.

nym zamieszkiwania również na terenach należących do dworu oraz przybywać do miasta na targi⁹⁵. W 1638 r. w związku z tym, że starosta zezwolił Żydowi na wyszynk trunków na gruncie miejskim, sąd asesorski nakazał wydalić arendarza z miasta. W XVIII w. starozakonni byli jednak dzierżawcami austerii⁹⁶. Zamknięte dla osadnictwa żydowskiego były Ropczyce. Żydzi osiedlali się jednak w podmiejskim Gryfowie, założonej w 1555 r. jurydyce wójtowskiej⁹⁷. Zygmunt III stwierdził, że w samym mieście może mieszkać jedynie dwóch Żydów⁹⁸. W XVIII w. istniał w Ropczycach kahał (tab. 4). W 1588 r. Zygmunt III polecił Żydom opoczyńskim opuścić miasto w ciągu 6 tygodni. W 1646 r. zezwolono im jednak na osiedlanie się na przedmieściu zamkowym, a w późniejszym czasie pojawili się w samym mieście. W 1715 r. August III rozkazał im zburzyć bóżnicę i opuścić miasto. Wyrok ten został wyegzekwowany dopiero w 1815 r.⁹⁹ Dekrety sądu asesorskiego z lat 1744 i 1746 zakazywały Żydom zamieszkiwania w Radomiu. Mieszkali oni jednak na terenach zamkowych, gdzie posiadali bóżnicę¹⁰⁰. Respektowany był chyba przywilej *de non tolerandis Judaeis* w Bieczu¹⁰¹. Jeszcze w 1765 r. Stanisław August potwierdził zakaz osiedlania się Żydów w Wieliczce¹⁰². W XVI-XVII w. zamknięty dla osadnictwa żydowskiego był Nowy Sącz. Z czasem pojawili się oni jednak na terenach zamkowych, a w 1673 r. uzyskali zgodę na osiedlanie się w mieście¹⁰³. Z 1697 r. pochodzi zakaz zamieszkiwania starozakonnych w Wojniczu¹⁰⁴, gdzie poświadczona jest jednak ich obecność

⁹⁵ Regesty, BŻIH 1963 nr 47-48 s. 116.

⁹⁶ *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, wyd. H. Madurawicz-Urbańska, Wrocław 1965 s. 285, 309-310.

⁹⁷ *Ropczyce. Zarys dziejów*, pod red. W. Bonusiaka i F. Kiryka, Rzeszów 1991 s. 67-68.

⁹⁸ *Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664*, cz. 2, wyd. H. Oprawko i K. Schuster, Wrocław 1977 s. 177.

⁹⁹ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 20-21.

¹⁰⁰ Tamże, s. 37-38.

¹⁰¹ *Regesty dokumentów i ekscerptów z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697-1795*, t. 2 cz.1, wyd. M. Horn, Wrocław 1984, nr 97.

¹⁰² Tamże, nr 87.

¹⁰³ R. Mahler, *Z dziejów Żydów w Nowym Sączu w XVII i XVIII w.* BŻIH 1965 nr 55 s. 4-5.

¹⁰⁴ *Regesty dokumentów*, t. 1 nr 21.

w 1765 r. (tab. 4). Przywileje *de non tolerandis Judaeis* miał Urzędów¹⁰⁵, a także Ciemierniki¹⁰⁶, gdzie w 1765 r. istniała gmina żydowska (tab. 9). Powyższe przykłady świadczą, że przywileje *de non tolerandis Judaeis* nie oznaczały często zamknięcia miasta dla osadnictwa żydowskiego. Z czasem Żydzi osiedlali się w „zakazanych” dla nich miastach lub na gruntach wójtowskich i starościńskich, nie podlegających jurysdykcji miejskiej. Zamknięcie Lublina dla osadnictwa żydowskiego spowodowało, że znaczne skupiska ludności wyznania mojżeszowego powstały na Podzamczu, w podmiejskich jurydykach starościńskich Kalinowszczyźnie i Piaskach (Kazimierz Nowy) i szlacheckiej Wieniawie¹⁰⁷.

Nie zawsze egzekwowane były także dekrety czy nakazy wydalenia Żydów z miast. Tak więc w związku z posądzeniem o współpracę ze Szwedami Jan Kazimierz w 1656 r. zakazał starozakonnym mieszkać w Sandomierzu, a ich nieruchomości wraz z bóżnicą nadał władzom miejskim. Z kolei w 1712 r. w związku z procesem o mord rytualny August II polecił Żydów wygnać z miasta, a bóżnicę zamienić na kaplicę katolicką. Nic nie wskazuje jednak na to, że wyroki te zostały wyegzekwowane¹⁰⁸. W związku z procesem o zbeszczeszczenie Najświętszego Sakramentu w 1605 r. Żydom nakazano opuścić Bochnię, gdzie jednak dowodnie mieszkają w 1613 r.¹⁰⁹ W 1653 r. Stanisław Warszycki wygnał Żydów z Pilicy, a bóżnicę przeznaczył na kościół św. Barbary. Już jednak w 1721 r. istniała tu gmina żydowska¹¹⁰. W 1610 r. po procesie o mord rytualny Żydzi zostali wypędzeni ze Staszowa, do którego powrócili w końcu XVII w.¹¹¹ Nie udało się Żydom wrócić do Uścia

¹⁰⁵ W. Ćwik, dz. cyt., s. 30.

¹⁰⁶ Biskup płocki Henryk Firlej, dziedzic miasta postanowił: „Et ne ipsorum oppidanorum nostrorum utilitates et commoda impediuntur, prohibuimus et per praesentes prohibemus districe, ne perfidis Iudaeis unquam in hoc nostro oppido liceat domicilia sua locare et in hoc nostro oppido habitare”, co potwierdził Jan Firlej w 1660 r.; S. Żuchowski, *Proces kryminalny o niewinne dzieci Jerzego Krasnowskiego...*, (b.m.r.w.), s. 65-66.

¹⁰⁷ Zob. wyżej, tab. 9 oraz W. Ćwik, dz. cyt., s. 40.

¹⁰⁸ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 15-16.

¹⁰⁹ F. Kiryk, *Z dziejów*, s. 29-30.

¹¹⁰ H. Błażkiewicz, dz. cyt., s. 193-194; *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, pod red. F. Kiryka i R. Kołodziejczyka, Warszawa - Kraków 1978 s. 353-354.

¹¹¹ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 47-48.

Solnego, z którego zostali wydaleny w 1610 r. W związku z tym, że w 1698 r. „Żyda na arendę starosta przyjął, pospólstwo go w wór włożywszy w oczach starosty w Rabie utopili i tak się pozbyli niewoli wiekustej”¹¹².

Rozwojowi osadnictwa żydowskiego starało się przeciwdziałać potrydenckie ustawodawstwo kościelne, zakazujące mozaizmu mieszkając w sąsiedztwie kościołów oraz wzywające władze świeckie do wyznaczania odrębnych dzielnic żydowskich w miastach, by zapobiec mieszaniną się ich z ludnością chrześcijańską¹¹³. W wielu miastach rzeczywiście początkowo starano się ograniczyć osadnictwo żydowskie do wydzielonych ulic czy dzielnic, w których pozwalano starozakonnym budować określoną liczbę domów. Tak na przykład w 1616 r. Zygmunt III zezwolił Żydom na posiadanie 12 domów w Kozienicach. W 1731 r. Żydzi posiadali już jednak 36 domów, „a to przez nieostrożność samychże mieszczanów, którzy miasto przestrzegania i utrzymania praw swoich czasu potrzeby, place i domy Żydom poprzędali i temu kupnu się ich nie sprzeciwiali”¹¹⁴. Powszechnym zjawiskiem, zwłaszcza w mniejszych miastach, było wykupywanie przez Żydów domów chrześcijańskich. W konsekwencji - jak stwierdza J.F. Carosi - w Chęcinach Żydzi „mieszkają w rynku i przedniejszych ulicach, a chrześcijan w tyły powyganiali”¹¹⁵. W 1740 r. prepozyt rakowski Cyprian Langi oskarżył przed sądem biskupim dziedzica miasta Jana Kossowskiego o to, że nie przestrzegał on zasady, że „Judaeis non licere possessiones et domos christianorum de novo conquirere”. Właściciel wyraził nawet zgodę na zamieszkanie przez Żydów kamienicy, leżącej przy ulicy, która „sola et unica ab infidelibus Iudaeis immunis, ut per eam processio sanctissimi Corporis Christi peragi commodo potuisset”. Oskarżyciel stwierdzał wreszcie, że Żydzi „iam ultra 80 domus a tempore arianismi in eodem oppido occuparunt”¹¹⁶.

¹¹² S. Żuchowski, dz. cyt., s. 65.

¹¹³ W. Góralski, *Reforma trydencka w diecezji i prowincji kościelnej mediolańskiej w świetle pierwszych synodów kard. Karola Boromeusza*, Lublin 1988 s. 310; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981 s. 221.

¹¹⁴ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 32.

¹¹⁵ J.F. Carosi, *Podróż przez niektóre prowincje polskie*, „Magazyn Warszawski” 1784 t. 4 s. 806-807.

¹¹⁶ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Acta episcopalia (dalej cyt. AE), sygn. 85 p. 380-383.

Zgodnie z ustawodawstwem kościelnym dla osadnictwa żydowskiego zamknięte były dobra kościelne. Tym niemniej w XVI w. Żydów spotykamy w Opatowcu, stanowiącym własność klasztoru tynieckiego (tab. 1). Z I połowy XVIII w. zachowało się kilka wyroków sądu biskupiego, nakazujących wydalenie Żydów z dóbr klasztorów jędrzejowskiego, koprzywnickiego, staniąteckiego i wąchockiego, a nawet z klucza dobrowodzkiego biskupstwa krakowskiego¹¹⁷.

Wymagana była zgoda biskupa na budowę nowej czy remont starej bóżnicy. W związku z tym, że właściciele dóbr łamali ten przepis, na synodzie z 1711 r. postanowiono ustanowić ks. Stefana Żuchowskiego komisarzem biskupim, który miał zajmować się tego typu przypadkami¹¹⁸. W 1721 r. przed sądem biskupim toczyła się sprawa przeciwko Żydom tarnowskim, którzy wazyli się „synagogom in oppido Tarnow iam alias collapsam et desolatam, cum praeiudicio religionis Christianae proprio temerario ausu reparare”¹¹⁹. W 1737 r. instygator stwierdził, że Żydzi „reparationem synagogarum corruptarum et ruinosarum sine consensu loci ordinarii fieri non debere”. Wbrew temu Żydzi klimontowscy restaurowali bóżnicę „vitosam et corruptam in parietibus et fenestris”, powołując się na zgodę miejscowego prepozyta. Sąd skazał ich na karę 300 grzywien¹²⁰. Żydzi pacanowscy uzyskali od prepozyta „consensum super reparanda synagoga Pacanoviensis sub onere extruendi campanile circa ecclesiam Pacanoviensiam collapsam”¹²¹. W 1738 r. toczyła się sprawa „occasione synagogae Opatoviensis in tectis parietibus iam in maiori parte collapsae restorationis”¹²². W 1750 r. o to samo oskarżono Żydów ożarowskich¹²³.

¹¹⁷ AE 78 k. 333-334v; 90 p. 42-44; Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 68, 70.

¹¹⁸ *Constitutiones dioeceseanae Cracoviensis in diversis synodis sub illustrissimis et reverendissimis dominis Georgio cardinali Radzivil, Bernardo Maciejowski, Petro Tylicki, episcopis Cracoviensibus, sancitae et promulgatae iussu illustrissimi et reverendissimi domini Petri Tylicki, episcopi Cracoviensis, praelo mandatae*, (b.m.r.w.) s. 47-48.

¹¹⁹ AE 78, k. 16-16v, 18-18v.

¹²⁰ AE 82 k. 634-635.

¹²¹ AE 82 k. 799-801.

¹²² AE 83 k. 232-233.

¹²³ AE 90 k. 114-116.

Jak z powyższego wynika, ustawodawstwo, w tym także kościelne, miało ograniczony wpływ na rozwój osadnictwa żydowskiego. Znacznie ważniejszy był bowiem interes właścicieli czy dzierżawców dóbr.

3. Stosunki chrześcijańsko-żydowskie w miastach małopolskich

Mieszczanie najczęściej podejmowali próby ograniczenia działalności gospodarczej, zwłaszcza handlowej Żydów¹²⁴. Według I. Schipera ekspansja handlu żydowskiego osiągnęła swój punkt kulminacyjny w latach 80-tych XVI w. Na przełomie XVI i XVII w. autor dostrzega już „pewne symptomy zachwiania się handlu, szczególnie na tle kredytowym”, a w latach 20-30-tych XVII w. - poważny wstrząs kredytowy, który poprzedził upadek handlu w połowie XVII w.¹²⁵. Uwagi te można odnieść do całego handlu polskiego w tym okresie. Nie wyjaśniają one jednak zmieniającej się roli kupców chrześcijańskich i żydowskich, a co ważniejsze, nie pozwalają odpowiedzieć na pytanie, kiedy Żydzi zdominowali handel miejski. R. Rybarski stwierdzał, że jeszcze w połowie XVI w. „udział Żydów w tym handlu jest na ogół bardzo słaby”¹²⁶. Schiper natomiast uważał, że już w tym okresie Żydzi mieli „stanowczą przewagę” w handlu zagranicznym i przewagę w szeregu najważniejszych gałęzi handlu krajowego¹²⁷. Tak więc problem pozostaje otwarty i wymaga dalszych badań.

Lepiej znamy sytuację w I połowie XVII w. W 1604 r. w handlu zagranicznym Krakowa brało udział 481 kupców z terenu Polski, których łączne obroty wynosiły prawie 782 tys. zł. Pośród nich wymienionych jest tylko 47 kupców żydowskich, a mianowicie 44 z Krakowa oraz po jednym z Bochni, Olkusza i Opatowa. Ich łączne obroty wynosiły zaledwie nieco ponad 21 tys. zł, co stanowiło niespełna 3% całości obrotów¹²⁸. Przeczy to opinii Miczyńskiego o opanowaniu handlu zagranicznego Krakowa przez kupców wyznania

¹²⁴ Zob. np. R. Szczygieł, *Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1977 s. 131-136.

¹²⁵ I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937 s. 123.

¹²⁶ R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1, Warszawa 1958 s. 227.

¹²⁷ I. Schiper, *Dzieje handlu*, s. 57-58.

¹²⁸ H. Obuchowska-Pysiowa, *Udział Krakowa w handlu zagra-*

mojżeszowego¹²⁹. Z kolei w świetle rejestrów celnych komory warszawskiej z lat 1605-1651 stwierdzić można, że na 975 kupców wymienionych jest tylko 60 Żydów¹³⁰. Większą rolę odgrywali kupcy żydowscy w handlu lądowym z Gdańskiem¹³¹. Badając związki handlowe miast województwa sandomierskiego z Krakowem można dojść do wniosku, że do połowy XVII w. wyraźnie dominovali kupcy chrześcijańscy narodowości polskiej i szkockiej. Dopiero w II połowie XVII w. widoczna jest przewaga kupców starozakonnych¹³². W II połowie XVII i w XVIII w. kupcy żydowscy opanowali handel Polski z Zachodem, o czym świadczy chociażby ich liczny udział w jarmarkach lipskich i wrocławskich¹³³. Problematyka chrześcijańsko-żydowskiej konkurencji gospodarczej w całym omawianym okresie była skomplikowana, a jej omówienie wymagałoby obszernej rozprawy. To samo dotyczy sytuacji prawnej ludności żydowskiej w miastach. Przypomnieć tu może warto, że ludność żydowska pozbawiona była praw miejskich¹³⁴. Od zasady tej zdarzały się jednak wyjątki - w Bochni przyjmowano Żydów do prawa miejskiego¹³⁵.

W literaturze dotyczącej stosunku Kościoła i chrześcijan do Żydów wiele miejsca poświęca się procesom o mordy rytualne i zbezczeszczenie Najświętszego Sakramentu. Jednym z najbardziej głośnych w średniowieczu był proces o mord rytualny w Fuldzie w 1235

nicznym Rzeczypospolitej w pierwszych latach XVII wieku, Wrocław 1981, tab. 16, 20, 45.

¹²⁹ I. Schiper, *Dzieje handlu*, s. 72.

¹³⁰ H. Obuchowska-Pysiowa, *Handel wiślany w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1964 tab. 16.

¹³¹ J.M. Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1968 s. 53.

¹³² Szerzej na ten temat w przygotowanym artykule pt. *Żydzi z miast województwa sandomierskiego na rynku krakowskim w I połowie XVII wieku*.

¹³³ B. Brilling, *Breslauer Messgäste (1651-1738)*, Berlin 1935; M. Freudenthal, dz. cyt., passim; J. Reinhold, *Polen/Litauen auf den Leipziger Messen des 18. Jahrhunderts*, Weimar 1971. Z nowszych ujęć syntetycznych zob. G.D. Hundert, *The Role of the Jews in Commerce in early modern Poland-Lithuania*, „The Journal of European Economic History” 1987 nr 2 s. 245-275.

¹³⁴ S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1973 s. 42.

¹³⁵ *Księga przyjęć do prawa miejskiego w Bochni 1531-1656*, wyd. F. Kuryk, Wrocław 1979 s. 14, 27, 39, 45, 58-59, 61, 74.

r. Procesy o mordy rytualne stały się tak wielkim problemem, że w obronie Żydów wypowiedziało się kilku papieży (np. cztery bulle Innocentego IV z lat 1247-1253) i władców świeckich (np. cesarz Fryderyk II w 1236 r. czy król czeski Ottokar II w 1254 r.). Z drugiej jednak strony powszechny był w średniowieczu stereotyp Żyda, heretyka i trędowatego jako źródła zła i nieszczęść¹³⁶.

W Polsce sprawa ta znalazła po raz pierwszy odbicie w przywileju kaliskim Bolesława Pobożnego z 1264 r., który za fałszywe oskarżenie Żyda o używanie krwi chrześcijańskiej przewidywał taką karę, na jaką skazano by niesprawiedliwie obwinionych, gdyby im udowodniono ten zarzut¹³⁷. W 1531 r. Zygmunt I, zapobiegając nieuzasadnionym oskarżeniom Żydów o porywanie dzieci chrześcijańskich i znieważanie hostii, polecił, aby sprawy te były odsyłane ad nos tribunalque nostrum¹³⁸. Zygmunt August w 1557 r. polecił, aby procesy w tych sprawach odbywały się przed sądem sejmowym, w obecności króla¹³⁹. Stefan Batory w 1576 r. groził oskarżycielom utratą głowy¹⁴⁰. Postanowienia w tych sprawach znajdujemy również w przywilejach Zygmunta III i Władysława IV¹⁴¹.

Stwierdzić jednak też trzeba, że zarzuty porywania dzieci chrześcijańskich i bezczeszczenia hostii wysuwane były w kazaniach¹⁴² i antyjudajstycznej literaturze¹⁴³. Stąd też w przypadku znalezienia ciała zamordowanego dziecka było rzeczą oczywistą, że dokonali tego Żydzi i w przypadku braku konkretnych podejrzanych proces wytaczano starszym kahalnym. Takiemu przeświadczeniu daje wyraz ks. Żuchowski: „Nie uczynili tego scelus (mord dziecka) katolicy, ergo Żydzi, jeżeli ci (aresztowani) niewinnymi się kładą, to innych

¹³⁶ O stosunkach między chrześcijanami a Żydami w średniowieczu zob. zwłaszcza J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, New Haven 1943; S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, New York 1966 i J. Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca 1982.

¹³⁷ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1877 nr 605.

¹³⁸ *Dyplomatariusz dotyczący Żydów*, nr 35, 484.

¹³⁹ *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 1, Warszawa 1932 s. 88-89, 103.

¹⁴⁰ *Dyplomatariusz dotyczący Żydów*, nr 146.

¹⁴¹ *Tamże*, nr 307, 330; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, Warszawa 1966 s. 268.

¹⁴² J. Związek, *Katolickie poglądy polityczno-społeczne w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku w świetle kazań*, „Studia Kościelnohistoryczne” t. 2: 1977 s. 69.

¹⁴³ Jej zestawienie daje D. Tollet, *dz. cyt.*, s. 30-35.

wydać powinni. Ale że impossibile, aby communitas o tym nie wiedziała, zaczynając póki stawa Żydów w Sandomierzu, potrzeba ich brać na tortury póki veritas non patebit”¹⁴⁴. Tak więc oskarżeni winni dowieść swej niewinności, wskazując na winowajców. Jeszcze wyraźniej dość powszechną chyba opinię w tej sprawie przedstawia J. Kitowicz: „Wolność bez liberum veto i maca żydowska bez krwi chrześcijańskiej nie mogą się obejść”.

Według relacji J. Długosza w 1407 r. w Krakowie ks. Budek w kazaniu stwierdził, że „Żydzi zamordowali dziecię chrześcijańskie, nad krwią jego srodze się pastwili i na księdza, co szedł do chorego z krucyfiksem w rękę, kamieniem ciskali”. Tłum rzucił się na domy żydowskie, rabując kosztowności. Król pociągnął do odpowiedzialności rajców, a zrabowane podczas pogromu rzeczy odebrano mieszczanom i zgromadzono w skarbcu grodzkim. Rajcy zajęli się ustaleniem sprawców pogromu, w którym brali głównie udział rzemieślnicy. Pospólstwo wystąpiło z prośbą, aby rada zadowolili się trzema czy czterema już uwięzionymi i nie pociągała do odpowiedzialności całego pospólstwa. Proces w tej sprawie trwał jeszcze w 1409 r.¹⁴⁵

Przez następne prawie półtora stulecia w Polsce nie było procesów o mordy rytualne. Dopiero w 1547 r. oskarżono dwóch Żydów rawskich o porwanie i zamordowanie syna miejscowego krawca¹⁴⁶. Oskarżenia o mord rytualny są coraz częstsze od końca XVI w. Według Żuchowskiego w 1589 r. w Tarnowie „dziecię także od Żydów zamęczone, ale zagłuszyli złotem. Tamże znaleziono u Żydów dziecię w ubiór żydowski już ubrane na taką tragedję, ale się za to tylko opłacili. W Zgłobicach nad Dunajcem także dziecię ukradli i do Tarnowa zawieźli, ale że prędko postrzeżono, do pustek go podrzucili”¹⁴⁷. W końcu XVI i I połowie XVII w. o dokonanie mordu rytualnego oskarżano Żydów z Kazimierza Dolnego, Lublina, Łukowa, Sandomierza, Staszowa, Szydłowa i innych miast¹⁴⁸. W

¹⁴⁴ S. Żuchowski, *dz. cyt.*, s. 322.

¹⁴⁵ M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868*, t. 1, Kraków 1931 s. 33-35; J. Ptaśnik, *Żydzi w Polsce wieków średnich*, „Przegląd Warszawski” t. 2: 1922 nr 8 s. 228-229.

¹⁴⁶ P. Fijałkowski, *Stosunki żydowsko-chrześcijańskie w województwach łęczyckim i rawskim w XVI-XVII w.*, BŻIH 1990 nr 2 s. 23.

¹⁴⁷ S. Żuchowski, *dz. cyt.*, s. 93.

¹⁴⁸ *Tamże*, s. 93-97; M. Bałaban, *Obvinenija v ritualnych ubijstvach v Polše i Litve*, Evrejskaja Enciklopedia, t. 11. Peterburg 1909 s. 866-869;

1631 r. o zamordowanie dziecka w Krakowie oskarżony został uczony Anszer Anczel (Anzelm), który został spalony na stosie.¹⁴⁹

W II połowie XVII i początkach XVIII w. o dokonanie mordu rytualnego aż trzykrotnie posądzeni byli Żydzi sandomierscy. W 1675 r. miał miejsce proces „o nie dobitą Zofiją dziewczynkę od Icka nazwanego, z Brzeżnicy arendarza”¹⁵⁰. W 1698 r. kupiec sandomierski Aleksander Berek został oskarżony o zamordowanie dwuletniej nieślubnej córki Małgorzaty Mroczkowicowej, która za oddanie dziecka miała otrzymać wynagrodzenie. Oboje zostali ścięci. Wreszcie w 1710 r. Żydzi zostali oskarżeni o zamordowanie dziecka Jerzego Krasnowskiego. Głównym oskarżonym był rabin Jakub Herc. Pochodził on z Orawy, skąd podczas wyprawy wiedeńskiej przeniósł się na Śląsk, a stąd do Pacanowa i Sandomierza. W trakcie procesu jego syn Abramek przeszedł na katolicyzm i złożył obciążające innych oskarżonych zeznania. Ostatecznie w 1713 r. wszyscy oskarżeni, poza nieletnim neofitą, skazani zostali na śmierć.¹⁵¹

W 1751 r. toczył się proces o mord rytualny przed sądem miejskim w Nowym Sączu. Głównym oskarżonym był Jakub Habusiewicz. Oskarżony on został między innymi o to, że działał w porozumieniu z Żydami bieckimi i zasławskimi. Habusiewicz zeznał jednak, że „żaden ani ja nie zamordowaliśmy katolika, nie wiem czy prawda, żeby zamordowali katolika w Zasławiu, ale to udana rzecz była” oraz „żaden z naszych ani ja nie zabiliśmy ludzi katolickich i o tym nie słyszałem, co się w Bieczu działo”. Habusiewicz oskarżony także został o zamordowanie studenta Mateusza Horwina, który nocował w jego gospodzie. W czasie tortur zeznał: „nie mordowałem tego człeka, ani nie wiem, kto go zamordował. Kościelnych rzeczy nie kupowałem, ani nie wiem kto by kupował. Krew z ćwierci była na samsieku, com zabił jałowicę”. Oświadczył ponadto: „Student odszedł ode mnie do pana Krzeczowskiego, ale ani ja jego, ani żaden z Żydów nie mordowaliśmy go”. W tym czasie w gospodzie miało przebywać czterech obcych Żydów: „z Tarnowa dwóch, trzeci z Krakowa - przeszły rabin sędziszowski,

W. Siek, *Opis historyczny miasta i parafii Staszów*, Sandomierz 1937 s. 20-21; M. Bałaban, *Hugo Grotius und die Ritualmordprozesse in Lublin 1936*, w: *Festschrift zum Simon Dubnows siebzigsten Geburtstag*, Berlin 1930 s. 87-112.

¹⁴⁹ M. Bałaban, *Historia Żydów*, s. 180.

¹⁵⁰ S. Żuchwski, dz. cyt., s. 97.

¹⁵¹ J. Gajkowski, *Procesy o mordy rytualne w Sandomierzu, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”* 1917 s. 81-85, 97-101.

czwarty - zięć rabinów z Węgier”. Habusiewiczowi zarzucono ponadto zamordowanie chłopca, znalezione go przez wójta w Żeleźnikowie, oraz niejakiego Depty (Deptowicza). Do żadnego z tych zarzutów oskarżony nie przyznał się: „Choćbyście mnie na skwarki spalili, to nie powiem, bo nie wiem”. Nie znamy wyroku w tej sprawie.¹⁵²

W 1761 r. w Nowym Sączu toczył się kolejny proces o mord rytualny, rzekomo dokonany we wsi Posadowie. Zatrudniona w karczmie dziewczyna, która przyjęła chrzest, zeznała, że arendarz Jusek Bobowski „zarznął dziecko nożem przez szyję i ze złością większą niż u wściekłego psa poćwiartował”. Aronowicz, zięć oskarżonego, „przyjął chrzest dobrowolnie” i skazany został na karę śmierci przez ścięcie. Natomiast Bobowski skazany został na „darcie pasów i śmierć przez ćwiartowanie”¹⁵³. W 1757 r. o dokonanie mordu rytualnego oskarżani byli Żydzi z Dzikowa.¹⁵⁴ Nie doszło już do procesu w Olkuszu w 1787 r.¹⁵⁵

Pierwszy proces o zbeszczeszczenie hostii miał miejsce w Poznaniu w 1399 r.¹⁵⁶ Najbardziej znane są chyba wydarzenia sochaczewskie. W 1556 r. miejscowy Żyd Bieniasz nakłonił służącą Dorotę do dostarczenia hostii. Komunikant miała ukraść w kościele w Kozłowie lub u dominikanów w Sochaczewie. W tym czasie w pobliskim Łowiczu przebywali arcybiskup Mikołaj Dzierżgowski i nuncjusz papieski Alojzy Lippomano, którzy „o to się starali, żeby taki uczynek słuszne odniósł karanie”¹⁵⁷. Na mocy wyroku z 1557 r. Bieniasz i Dorota wraz z trzema innymi Żydami zostali spaleni.¹⁵⁸

¹⁵² R. Mahler, *Z dziejów*, BŻIH 1965 nr 56 s. 50-56.

¹⁵³ *Tamże*, s. 56-58.

¹⁵⁴ Z. Guldón, K. Krzystanek, dz. cyt., s. 17.

¹⁵⁵ S. Wodzicki, *Wspomnienia z przeszłości od roku 1768 do roku 1840*, Kraków 1874 s. 198-204.

¹⁵⁶ R. Prümmer, *Der Hostiendiebstahl in Posen im Jahre 1399*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” t. 20: 1905 s. 293-317. Wydarzenie to, znane jedynie z relacji Długosza, nie znajduje potwierdzenia w innych źródłach z tego okresu; T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984 s. 202, 216.

¹⁵⁷ M. Bielski, *Kronika. Z dodatkami do kroniki Marcina i Joachima Bielskiego*, t. 2, Sanok 1856 s. 1121.

¹⁵⁸ W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548-1572, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* t. 30: 1985 s. 169-170; P. Fijałkowski, *Żydzi sochaczewscy*, BŻIH 1985 nr 3-4 s. 22-23.

Na interesującym nas terenie pierwszy tego typu przypadek miał miejsce w Krakowie w 1508 r., kiedy to jeden z Żydów został spalony za kradzież i zbeszczeszczenie hostii¹⁵⁹. W 1635 r. oskarżony o kradzież sreber kościelnych w Krakowie Piotr Jurkiewicz zeznał, że sprzedał hostię krawcowi żydowskiemu Jakubowi Grześlikowi. Wojewoda Tęczyński polecił kahałowi dostarczyć oskarżonego Żyda. Kahał stwierdził, że podejrzany uciekł, a magistrat, po przeprowadzeniu własnego dochodzenia, uwięził innego Żyda, posądzanego o dokonanie tego czynu. Okazało się to pomyłką. Ostatecznie Jurkiewicza skazano na śmierć przez spalenie, a starozakonny Grześlik skazany został zaocznie na taką samą karę. W czasie spowiedzi Jurkiewicz wyznał, że Żyda „niewinnie pomówił, spodziewając się uwolnienia”. Władze dalej jednak domagały się wydania pomówionego Grześlika. Wydarzenie to było jedną z przyczyn tumultu w 1637 r., w czasie którego śmierć poniosło 7 starozakonnych¹⁶⁰. Procesy o zbeszczeszczenie hostii miały także miejsce w Pilicy, Oświęcimiu i Bochni¹⁶¹.

Ustawodawstwo kościelne starało się zapobiec antyżydowskim wystąpieniom¹⁶². Charakterystyczny jest tu przykład Żydów opatowskich, którzy w 1639 r. oskarżyli przed sądem biskupim ks. Szymona Żelowskiego o to, że ze scholarami i innymi mieszkańcami Opatowa zniszczył nagrobki na cmentarzu żydowskim. Ksiądz skazany został na trzymiesięczne rekolekcje w klasztorze św. Katarzyny¹⁶³.

W tym samym roku w Sandomierzu oskarżona o czary Krystyna Matysówna zeznała, że sprzedała hostię jednemu ze starozakonnych. Król nakazał władzom miejskim wstrzymanie się od procesu do czasu przyjazdu swych komisarzy. W konsekwencji tego oskarżenia doszło do antyżydowskiego tumultu, któremu kres położył dopiero burgrabia sandomierski¹⁶⁴. Rok później Stanisław A. Ligoński wystąpił przeciwko jednemu z najbogatszych Żydów sandomierskich, Jó-

¹⁵⁹ M. Bałaban, *Historia Żydów*, s. 100.

¹⁶⁰ *Tamże*, s. 181-185.

¹⁶¹ S. Fischer, *Wygnanie Żydów z Bochni*, Bochnia 1928; W. Budka, *dz. cyt.*, s. 169-170; H. Błażkiewicz, *dz. cyt.*, s. 180-181.

¹⁶² *Constitutiones synodi dioecesis Cracoviensis*, s. 174-175.

¹⁶³ A. Bastrzykowski, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła*, cz. 2, Ostrowiec 1948 s. 88; G.D. Hundert, *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opatów in the Eighteenth Century*, Baltimore-London 1992 s. 24-25.

¹⁶⁴ Z. Guldón, K. Krzystanek, *Żydzi i Szkoci w Sandomierzu w XVI-XVIII wieku*, „*Studia Historyczne*” t. 31: 1988 z. 4 s. 531-533.

zefowi Wolfowiczowi, który zakupił „wilczym prawem” położoną w rynku kamienicę Oleśnickich. Oskarżyciel twierdził, że biskup Zbigniew Oleśnicki zbudował tę kamienicę „pewnie nie dla Żydów, ale dla siebie i wczasu swego, na to, aby po pracach senatorskich i biskupich, po fatygach dla Rzeczypospolitej podjętych miał przyzwoitą stanowi swemu rezydencyją” i uważał za niesłuszne, „aby sordidae gentis archisynagogae tu swe bluźnierstwa na Boga i Syna Jego prawdziwego, na niepokalaną Matkę syna jego, na świętych bożych odprowadzali”¹⁶⁵. Ostatecznie nie doszło do osiedlenia się Żydów w rynku sandomierskim.

Starano się też zapobiec bliższym kontaktom ludności chrześcijańskiej i żydowskiej. Temu celowi służyć miały między innymi nakazy noszenia przez Żydów odmiennego stroju, tak zwanego „znaku hańby” w postaci na przykład żółtej czapki. Nakazy takie zawarte były w konstytucji sejmu piotrkowskiego z 1538 r. i uchwałach synodu prowincjonalnego z 1542 r. Nic nie wskazuje jednak na to, że zarządzenia te były przestrzegane¹⁶⁶. Wielokrotnie powtarzano też zakazy utrzymywania przez starozakonnych służby chrześcijańskiej. W przypadku nierządu Żyd miał być karany grzywną i więzieniem, a dziewczyna po wychłostaniu miała być wypędzona z miasta¹⁶⁷. W 1723 r. jeden z Żydów nowokroczyńskich został oskarżony o stosunek seksualny z chrześcijanką¹⁶⁸. W 1750 r. wytoczono proces synagodze gorajskiej o zatrudnianie służby katolickiej¹⁶⁹. Przykłady tego typu można mnożyć.

W czasie świąt kościelnych Żydom nie wolno było zajmować się działalnością gospodarczą, a w czasie procesji z Najświętszym Sakramentem winni oni pozostawać w domach¹⁷⁰. O nieprzestrzeganiu tego zakazu w 1715 r. oskarżeni byli starozakonni z Szydłowa¹⁷¹.

¹⁶⁵ *Tamże*, s. 533.

¹⁶⁶ *Materiały do ustawodawstwa synodalnego w Polsce XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1895, s. 67-68; M. Bałaban, *Historia Żydów*, s. 86-87, 424.

¹⁶⁷ I. Subera, *dz. cyt.*, s. 220-221.

¹⁶⁸ AE 78 k. 331v-332, Żyd Saul oskarżony został o to, że ważył się „mulierem quandam catholicam Magdalenam Sewulenkam dictam, apud citatum in obsequiis existentem, tempore non pridem praeterito impraegnare, cum eadem prolem procreare et eandem ad quandam subditum villae Pozdray Kostka dictum educandam et fovendam tradere”.

¹⁶⁹ AE 90 k. 185-187.

¹⁷⁰ I. Subera, *dz. cyt.*, s. 221.

¹⁷¹ AE 77 k. 442v-444.

Z. kolei w 1750 r. Żydzi opatowscy w święta katolickie trudnili się rzemiosłem i handlem, a ponadto „cadavera mortuorum de die cum pompa ad locum sepulturae deducant”¹⁷².

Szczegółowych badań wymaga problem żydowskich konwertytów, którymi ostatnio zajmował się J. Goldberg¹⁷³. Dzięki działalności paulinów i reformatów pińczowskich od końca XVII do schyłku XVIII w. ochrzczonych zostało 30 Żydów¹⁷⁴. Spore efekty dała także działalność reformatów stopnickich¹⁷⁵. Warto tu podać dwa przykłady z terenu biskupich Kielc. W 1594 r. kardynał Jerzy Radziwiłł ochrzcił tu dwie Żydówki z Daleszyc, którym nadano imiona Reginy i Anny. Natomiast w 1601 r. biskup Bernard Maciejowski, który z powodu zarazy opuścił Kraków i przebywał w Kielcach, ochrzcił w kolegiacie „nobilem Samuelem Haebreum, medicinae doctorem, Italum de Mantua oriundum, virum in litteris haebraicis eruditissimum et iudeicae professionis rabinum”¹⁷⁶. Określenie rozmiarów tego zjawiska wymaga przede wszystkim wykorzystania stosunkowo dobrze zachowanych ksiąg chrztów, rozproszonych po wielu archiwach parafialnych i diecezjalnych.

Często Żydzi przyjmowali chrzest w czasie procesów o mordy rytualne. W czasie tumultu w Krakowie w 1407 r. gwałtem ochrzczono dwoje dzieci Żyda Smerlina¹⁷⁷. Według M. Bałabana chrzest przyjmowali Żydzi, głównie ubodzy rzemieślnicy, „już to by uniknąć jakiejś kary, lub by móc wstąpić do cechu i spokojnie wykonywać swój zawód”. W innym miejscu swej pracy tenże autor stwierdza, że neofitami zostawali kupcy i rzemieślnicy, których „nędza i słaby charakter, a nieraz i rozpacz pchają w objęcia Kościoła”. Chrzest przyjął jednak również syn bankiera Stefan Fiszel, który w 1507 r. uzyskał szlachectwo i pojął za żonę siostrę prymasa Jana Łaskiego¹⁷⁸. Najczęściej wzmianki o przejściu Żydów na katolicyzm nie

¹⁷² AE 90 k. 114-116.

¹⁷³ J. Goldberg, *Żydowskie konwertycy w społeczeństwie staropolskim*, w: *Społeczeństwo staropolskie*, t. 4: 1986 s. 195-248.

¹⁷⁴ W. Kowalski, *Pińczowski spis konwertytów XVII-XVIII wieku*, NP t. 73: 1990 s. 7-8.

¹⁷⁵ W. Kowalski, *Stopnicki rejestr konwertytów XVII-XIX w.*, NP t. 76: 1991 s. 193-294.

¹⁷⁶ Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Księgi chrztów kolegiaty kieleckiej, sygn. 1 k. 181, 245.

¹⁷⁷ M. Bałaban, *Historia Żydów*, s. 23, 88.

¹⁷⁸ *Tamże*, s. 89-92, 530-535.

zawierają żadnych informacji o motywach takiego postępowania i stąd też przyczyny tego zjawiska wymagają dalszych badań.

Na koniec wreszcie kilka słów o powiązaniach finansowych między duchowieństwem i Żydami. Jest rzeczą charakterystyczną, że sumy na rzecz instytucji kościelnych zapisywane były w wielu przypadkach na synagogach, które corocznie miały obowiązek wypłacać określony czynsz, najczęściej w wysokości 70 zł od 1000. W przypadku niewypłacenia należnego czynszu Żydzi pozwalali „bóżnicę swoją żydowską zapieczętować, także i sklepy wszystkie żydowskie”¹⁷⁹. Sumy takie lokowane były na bogatych synagogach w Baranowie, Chęcinach, Chmielniku, Dębicy, Klimontowie, Nowym Mieście Korczynie, Opatowie, Pińczowie, Szydłowie, Tarnowie i Wodzisławiu¹⁸⁰. Tak na przykład w połowie XVIII w. kahał opatowski od zapisanych na nim sum w wysokości 163 850 zł miał wypłacać corocznie 24 instytucjom kościelnym ponad 8100 zł czynszu¹⁸¹. W Mielcu Żydzi zajmowali się poborem należnego probostwu myta i targowego oraz dzierżawili karczmę plebańską. W 1715 r. synagoga pożyczyla nawet od proboszcza mieleckiego 300 zł na budowę bóżnicy¹⁸².

Podsumowując powyższe można stwierdzić, że w XVI-XVIII w. miała miejsce ekspansja osadnicza i demograficzna ludności żydowskiej, która osiedliła się w większości miast królewskich i szlacheckich, a także w niektórych kościelnych. Od połowy XVII w. można mówić o zdominowaniu przez starozakonnych handlu miejskiego. Konkurencja na polu gospodarczym oraz obcość religijna, kulturalna i obyczajowa były źródłem konfliktów. Tym niemniej Polska w XVIII w. była największym maceznikiem żydostwa światowego. Przedstawiony wyżej materiał nie upoważnia do szerszych wniosków. Konieczne jest przedstawienie stosunków chrześcijańsko-żydowskich w innych regionach Polski na tle sytuacji innych grup etnicznych i wyznaniowych.

¹⁷⁹ AE 77 k. 570v-572.

¹⁸⁰ AE 76 k. 345-345v, 395-397v, 524-528v, 545-546v; 77 k. 199v-200, 568-572; 78 k. 50v-51, 144v-145, 150-151, 163-169; 80 k. 325-326v; 81 k. 135-136v; 87 k. 38-40, 263, 560-563; 88 k. 111-125, 140-152, 452-467; 90 k. 140-141.

¹⁸¹ *Instruktorz dla kahału opatowskiego z r. 1759*, wyd. Z. Guldona i K. Krzystanek, w: *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, pod red. F. Kiryka, Sandomierz 1985 s. 177; por. G.D. Hundert, *dz. cyt.*, s. 105-107.

¹⁸² Mielec. *Dzieje miasta*, s. 665-666; M. Maciąga, *Mieleckie rzemiosło cechowe w latach 1470-1939*, Kraków 1987 (mps rozprawy doktorskiej w Bibliotece WSP w Krakowie), s. 35.

Tabela nr 1
Pogłówne żydowskie w miastach wojewódzkich
sandomierskiego 1576-1578

Lp.	Miasto	Rok	Pogłówne w zł.
1	Chęciny	1577	10
	Powiat chęciński	x	10
2	Ciepielów	1576	3
3	Janowiec	1576	8
4	Sienno	1576	2
5	Zwoleń	1576	12
	Powiat radomski	x	25
6	Pilzno	1577	9
7	Ropczyce	1577	1
8	Tarnów	1577	6
	Powiat pilzneński	x	16
9	Iwaniska	1578	11
10	Opatów	1578	80
11	Połaniec	1578	4
12	Rudnik	1578	6
13	Sandomierz	1578	40
14	Staszów	1578	6
15	Tarłów	1578	3
	Powiat sandomierski	x	150
16	Nowe Miasto Korczyn	1578	10
17	Opatowiec	1578	6
18	Pacanów	1578	16
19	Pińczów	1577	10
20	Stopnica	1578	25
21	Szydłów	1576	20
22	Wiślica	1578	6
	Powiat wiślicki	x	93
23	Adamów	1576	2
24	Bobrowniki	1576	2
25	Wojcieszków	1576	4
	Ziemia steżycka	x	8
	Razem	x	604

Źródła: AGAD, ASK I 9; Z. Guldón, K. Krzystanek, *Ludność żydowska*, tab. 2 s. 164.

Tabela nr 2
Żydzi w miastach województwa sandomierskiego w świetle
rejestrów pogłównego z lat 1662-1676

Powiat	Skupiska żydowskie	Podatnicy żydowscy w latach		
		1662	1673-1674	1676
Chęciński	6	245	165	117
Opoczyński	2	65	68	46
Pilzneński	12	.	150	276
Radomski	9	283	263	254
Sandomierski	14	1009	927	732
Wiślicki	9	.	965	877
Ziemia steżycka	4	18	8	35
Razem	56		2546	2337

Źródło: Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonoruskich*, tab. 1 s. 92-93.

Tabela nr 3
Gminy żydowskie w województwie sandomierskim w latach
1765-1790 (w granicach po I rozbiórce)

Lp	Miasto	1765		1790	
		gmina	ośrodek	gmina	ośrodek
1	Bogoria	271	124	173	68
2	Iwaniska	398	284	218	101
3	Klimontów	858	517	449	226
4	Opatów	2034	1675	972	690
5	Osiek	-	-	88	82
6	Ostrowiec	904	717	611	427
7	Ożarów	1047 ^a	312	426	259
8	Połaniec	648	443	221	175
9	Raków	437	371	274	228
10	Sandomierz	796	430	498	301
11	Staszów	776	607	577	465
12	Tarłów	610	472	367	264
13	Powiat sandomierski	8779	5952	4874	3286
14	Chmielnik	1467 ^b	1132	975	573
15	Kurozwęki	75	66	76	64
16	Nowe Miasto Korczyn	1536	882	927	517
17	Oleśnica	91	83	103	83
18	Pacanów	558	348	386	244
19	Pińczów	2862 ^c	2049	1221	856
	Stopnica	563	375	366	212

20	Szydłów	430	308	282	179
21	Wiślica	256	184	359	215
	Powiat wiślicki	7838	5449	4695	2943
22	Chęciny	912	.	621	322
23	Przedbórz	665	.	498	268
24	Secemin	211	.	69	36
25	Sobków	141	.	90	76
26	Włoszczowa	282	.	236	144
	Powiat chęciński	2211	.	1514	846
27	Drzewica	51	.	.	.
28	Opoczno	1349	.	918	387
	Powiat opoczyński	1400	.	918	387
29	Gniewoszów	464	.	408	310
30	Granica	325	.	540	454
31	Janowiec	341	.	355	175
32	Klwów	34	.	43	43
33	Kozienice	1367	.	2107	973
34	Lipsko	431	.	293	187
35	Przysucha	528	.	480	383
36	Przytyk	795	.	643	292
37	Radom	67	.	125	125
38	Ryczywół	1116	.	706	262
39	Sienno	188	.	92	57
40	Szydłowiec	902	.	540	172
41	Zwolen	1168	.	610	174
	Powiat radomski	7727	.	6942	3607
42	Bobrowniki	301	.	236	150
43	Łysobyki	120	.	85	48
44	Żelechów	1464	.	1165	393
	Ziemia steżycka	1885	.	1486	591
	Razem	39910	.	29526	15902

a W tym 82 w Nowym Mieście (Prosperowie) i 21 w Zawichoście.

b W tym 22 w Pierzchnicy.

c W tym 306 w Książu Wielkim w województwie krakowskim.

Źródła: *Liczba głów żydowskich*, s. 393-394; R. Mahler, *Jidn in amoliken Pojln*, tab. 3; Z. Guldón, L. Stępkowski, *Spis ludności*, s. 127, 129.

Tabela nr 4

Gminy żydowskie w części województwa sandomierskiego zajętej w wyniku I rozbioru przez Austrię w 1765 r.

Lp.	Miasto	Liczba Żydów powyżej roku życia	
		gmina	ośrodek
Powiat pilzneński			
1	Czudec	331	171
2	Dąbrowa Tarnowska	823	646
3	Dębica	911	573
4	Frysztak	254	157
5	Głogów	718	595
6	Kolbuszowa	677	542
7	Przeclaw	129	108
8	Radomyśl	364	302
9	Ropczyce	663	418
10	Rozwadow	368	333
11	Rzochów	94	37
12	Sędziszów	584	378
13	Strzyżów	979 ^a	701
14	Tarnów	2325 ^b	846
15	Wielopole	309	151
Powiat sandomierski			
16	Baranów	435	300
17	Dzików	569	410
18	Mielec	911	585
19	Rudnik	196	169
20	Ulanów	848	461
Powiat wiślicki			
21	Żabno	636	460
	Razem	13124	8348

a W tym 22 w Niebylcu.

b W tym 55 w Jazłowej, 21 w Pilźnie, 18 w Tuchowie i 11 w Wojniczu.

źródło: R. Mahler, *dz. cyt.*, tab. 3.

Tabela nr 5
Pogłówne żydowskie w miastach województwa krakowskiego
w 1563 r.

Miasto	Pogłówne zlp.
Dobczyce	2
Kazimierz	1500
Olkusz	55
Lelów	18
Razem	1575

Źródło: AGAD, ASK I 93, k. 196.

Tabela nr 6
Żydzi w miastach województwa krakowskiego w świetle rejestru
pogłównego z 1676 r.

Lp.	Miasto	Podatnicy żydowscy
1	Będzin	51
2	Dukla	23
3	Kazimierz	1210
4	Lelów	18
5	Nowy Sącz (zamek)	21
6	Olkusz	71
7	Oświęcim	23
8	Szczekociny	23
9	Wiśnicz	40
10	Wodzisław	213
11	Żarki	5
12	Żmigrod	33
	Razem	1731

Źródło: Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwono-*
noruskich, tab. 2 s. 94.

Tabela nr 7
Gminy żydowskie w województwie krakowskim w latach
1765-1790 (w granicach po I rozbiore)

Lp.	Miasto	1765		1787	1790
		miasto	gmina	miasto	miasto
1	Będzin	415	515	199	207
2	Chrzanów	327	327	286	338
3	Działoszyce	478	651	390	417
4	Janów	269	623	88	72
5	Kazimierz	3309	3711	1838	1714
6	Lelów	215	475	129	120
7	Nakło	98	98	18	23
8	Olkusz	151	396	89	116
9	Pilica	466	646	260	259
10	Szczekociny	402	520	148	100
11	Wodzisław	955	1640	367	395
12	Wolbrom	303	303	191	170
13	Żarki	767	891	347	313
14	Żarnowiec	298	355	150	173
	Razem	8453	11151	4500	4417

Źródła: R. Mahler, dz. cyt., tab. 3; *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788-1790)*, oprac. K. Buczek, T. Czort, J. Szczudło i A. Szumański, z. 1, Kraków 1939 z. 2, Warszawa 1960.

Tabela nr 8
Ludność żydowska w miastach województwa lubelskiego
w latach 1674-1676

Lp.	Miasto	Żydzi 1674	Żydzi 1676	Chrześcianie 1676
1	Baranów	10	12	204
2	Bełżyce	96	90	308
3	Biłgoraj	40	38	123
4	Biskupice	-	2	79
5	Bychawa	34	17	58
6	Czemierniki	11	12	206
7	Firlejów	3	-	31
8	Goraj	27	24	222
9	Janów	59	32	212
10	Kazimierz Dolny	37	51	262
11	Kock	37	28	262

12	Końska Wola	29	23	174
13	Kraśnik	52	68	303
14	Kurów	61	40	262
15	Lewartów (Lubartów)	-	80	234
16	Lublin	1020	506	ok 2500
17	Łęczna	181	107	204
18	Łuków	127	74	230
19	Markuszów	9	6	156
20	Modliborzyce	34	33	93
21	Opole	88	64	213
22	Ostrów	60	60	500
23	Parczów	84	.	311
				(z Żydami)
24	Piaski	53	61	240
25	Prawno	21	21	97
26	Siedlce	28	-	221
27	Wysokie	8	-	67
28	Zaklików	-	19	75
	Razem	2209	1468	7847

Źródła: AGAD, ASK I, sygn. 72, k. 68-70, 93, 116; sygn. 162, p. 3-93; Źródła
Dziejowe, t. 15, s. 2a-51a; Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonońskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: Tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI - XVIII wieku*, Kielce 1990 s. 95, tab. 3.

Tabela nr 9
Gminy żydowskie w województwie lubelskim
w latach 1765 - 1790

Lp.	Miasto	1765		1790	
		gmina	ośrodek	gmina	ośrodek
1	Baranów	513	170	245	99
2	Bełżyce	946	514	426	270
3	Biłgoraj	661	644	508	351
4	Biskupice	60	53	98	90
5	Bychawa	413	116	333	183
6	Ciemierniki	325	250	227	136
7	Frannopol	191	125	-	-
8	Głusk	333	268	200	150
9	Goraj	332	296	253	194
10	Janów	461	390	384	314
11	Józefów	924	845	394	343
12	Kalinowszczyzna	325	325	143	143
13	Kazimierz Dolny	415	239	574	337

15	Kock	793	489	299	120
16	Kraśnik	1353	921	823	558
17	Kurów	1092	904	703	521
18	Lubartów	1018	764	1006	776
19	Lublin	1634	1383	1860	1578
20	Łęczna	724	491	554	421
21	Łuków	1563	543	1372	343
22	Markuszów	356	237	261	138
23	Modliborzyce	350	237	235	145
24	Opole	487	324	478	291
25	Ostrów	344	187	310	149
26	Parczów	454	303	336	205
27	Piaski	602	240	485	245
28	Piaski (Kalinowszczyzna)	104	104	71	71
29	Rachów (Annopol)	173	136	85	72
30	Radzyń	797	537	464	284
31	Siedlce	531	332	375	310
32	Wieniawa	403	403	118	118
33	Włostowice	146	84	115	47
34	Wysokie	123	123	60	53
35	Zaklików	480	203	192	130
36	Zbuczyn	122	122	38	38
	Razem	20191	13871	14365	9441

Źródła: R. Mahler, *Statistik fun Jidn in der Lubliner Wojewodstwo*, „Junger Historiker”, 1929, vol. 2 s. 67-108; Z. Guldón, L. Stępkowski, *Spis ludności*, s. 127-128.

Tabela nr 10
Skupiska żydowskie w miastach małopolskich w XVI-XVIII w.

Województwo	Powierzchnia km ²	Koniec XVI w.		1662-1676 miasta z Żydami	1765 kahały
		liczba ogółem	miast z Żydami		
Krakowskie	19 635	76	10	12	20
Lubelskie	11 034	38	17	28	36
Sandomierskie	25 727	114	29	56	64
Razem	56 396	228	56	96	120

ZENON GULDON

Jews amid Christians in the towns of Małopolska in the 16th-18th centuries

(Summary)

The Jews were one of the numerous ethnic and religious minorities in Poland in the 16th-18th centuries. Polish religious and national tolerance were noted *inter alia* by the Englishman Fynes Moryson in 1593 and Scot William Lithgow in 1632. The Jews, similarly to the Armenians and Scots, enjoyed a considerable degree of autonomy in the administration of justice, redistribution of tax burdens imposed by the state, and order in various aspects of life in their communities. The estimates of the number of Jews in Poland in the second half of the 16th century vary between 100 and 300 thousand people. In the second half of the 18th century the number rose to 750 thousand.

In the second half of the 16th century the Jews lived in 56 out of 200 towns in the Voivodships of Cracow, Lublin, and Sandomierz. The biggest concentrations of Jewish population were to be found in the Cracow satellite city of Kazimierz and in Lublin. In mid-17th century the Jews, suspected of collaborating with the Swedes, were massacred in a number of towns by soldiers of Stefan Czarniecki, leader of the military resistance against the Swedish invasion. Many of the Lublin Jews were put to the sword by a Russian army. In 1662-1676 the Jews lived in 96 towns in Małopolska; in the middle of the 18th century there were already 120 Jewish communities in that area. In many cases even privileges *de non tolerandis Iudaeis* or court sentences demanding the expulsion of the Jews were of little use.

I. Schipper's thesis that the Jews became a dominant force in city trade as early as the 16th century seems to be untenable. In fact, Jewish domination in that field dates back to the second half of the 17th century. Increased economic competition and marked religious and cultural differences between the Jews and the rest of the population fuelled a series of conflicts, anti-Jewish riots and persecutions, based for example on allegations of ritual murders and profanation of the host.

Translated by Andrzej Branny